

خلاصه نشست راهبردی؛

گزارش نشست تخصصی

حجاب: آسیب‌شناسی سیاست‌های گذشته، نگاه به آینده (۱)

معاونت پژوهشی
تیرماه ۱۳۹۳

عنوان: گزارش نشست تخصصی حجاب؛ آسیب‌شناسی سیاست‌های گذشته، نگاه به آینده (۱)
تهیه و تدوین: نسرین قنواتی
ناظر علمی: محمد فاضلی
متقاضی: ریاست جمهوری

کلیه حقوق این اثر متعلق به مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری است.

متخصصان حاضر در نشست

- حاج‌باباییان (معاون فرهنگ عمومی معاونت فرهنگی قوه قضاییه)
حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر سید حسین شاهمرادی (دبیر شورای فرهنگ عمومی)
حجت‌الاسلام والمسلمین سیدرضا اکرمی (رئیس شورای فرهنگی نهاد ریاست جمهوری)
حجت‌الاسلام والمسلمین نقویان (استاد حوزه و دانشگاه)
حمید قبادی (دبیر کارگروه ساماندهی مد و لباس)
دکتر اشرف بروجردی (عضو هیات علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)
دکتر بهاره آروین (عضو هیات علمی دانشگاه تربیت مدرس)
دکتر زهرا شجاعی (رئیس سابق مرکز امور مشارکت زنان)
دکتر حسام‌الدین آشنا (سرپرست مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری)
دکتر سوسن باستانی (معاون بررسی‌های راهبردی معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری)
دکتر لیلا فالاحتی (عضو هیات علمی پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی)
دکتر محمد حسینی (وزیر سابق فرهنگ و ارشاد اسلامی)
دکتر محمود شهابی (عضو هیات علمی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه)
دکتر منصور واعظی (دبیر پیشین شورای فرهنگ عمومی)
دکتر ناهید توسلی (پژوهشگر مطالعات زنان)
سرتیپ علیرضا افشار (قائم مقام پیشین وزیر کشور در امور اجتماعی و فرهنگی)
سیاری (به نمایندگی از آقای دکتر مرتضی میرباقری قائم مقام وزیر کشور در امور اجتماعی و فرهنگی)
صمدزاده (به نمایندگی از خانم شهیندخت مولاوردی معاون محترم امور زنان و خانواده)
قربان (به نمایندگی از خانم مریم مجتهدزاده رئیس محترم سابق مرکز امور مشارکت زنان)
محسن بدره (پژوهشگر مطالعات زنان)
محمد آقاسی (رئیس مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران)
مهلا زمانی‌نیا (طراح مد و لباس، مدیر مسئول مؤسسه فرهنگی فخر اندیشه)

مقدمه

مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری در راستای اهداف و مأموریت‌های ذاتی خود، به بررسی مقولاتی که در راستای راهبردهای ملی کشور هستند اقدام می‌کند. این مرکز وظیفه دارد اطلاعات، نقدها و تحلیل‌های راهبردی درباره راهبردهای ملی کشور را در اختیار ریاست محترم جمهوری قرار دهد.

پدیده بدحجابی و فراتر از آن مسأله زنان، یکی از مناقشه‌برانگیزترین مسائل فرهنگی و اجتماعی است که نظام جمهوری اسلامی با آن مواجه و توجه به آن از اهمیت زیادی برخوردار است. «قانون راهکارهای اجرایی گسترش فرهنگ حجاب و عفاف» در سال ۱۳۸۴ به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی رسید و در آن مجموعه‌ای از سیاست‌ها، اقدامات و راهکارها برای مسئله عفاف و حجاب پیش‌بینی شد. نگرانی‌ها در خصوص وضعیت حجاب با گذشت ۹ سال از زمان تصویب قانون، همچنان بابت آن‌چه که گفته می‌شود عدم اجرای کامل قانون و مسئولیت ناپذیری دستگاه‌های مربوطه است وجود دارد. شماری از نمایندگان مجلس شورای اسلامی نیز در تیرماه ۱۳۹۳ در نامه‌ای خطاب به رئیس محترم خواستار رسیدگی به وضعیت حجاب و عفاف و اجرایی شدن طرح مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی در سال ۱۳۸۴ در خصوص حجاب شده‌اند.

مرکز بررسی‌های استراتژیک نشستی تخصصی را با هدف شناسایی چالش‌های موجود در این حوزه، با حضور تعدادی از متخصصان و سیاست‌گذاران و با عنوان «حجاب: آسیب‌شناسی سیاست‌های گذشته، نگاهی به آینده» برگزار نموده است. نتیجه دو پژوهش مشابه انجام شده توسط مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۳ در ابتدای این نشست ارائه شده و در ادامه متخصصان درباره داده‌های این پژوهش و مسائل مختلف مربوط به مقوله حجاب اظهارنظر کرده‌اند. آن‌چه در ادامه می‌آید حاصل این نشست است.

اما پیش از ورود به بحث حاضر، و از آن‌جا که بخش مهمی از این گزارش درباره داده‌های پیمایش‌های موجود درباره وضعیت حجاب است، قابل توجه است که داده‌ای که می‌تواند بسیار مهم تلقی شود ارائه گردد. پژوهش‌هایی در طول چند دهه گذشته نیز درباره نگرش‌های مربوط به حجاب انجام شده‌اند. تحقیقی درباره ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان در سال ۱۳۵۳ توسط علی اسدی انجام شده است که یکی از مقولات سنجش شده در آن درباره ترجیح داشتن همسر باحجاب یا بی‌حجاب بوده است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد در سال ۱۳۵۳ - یعنی چهار سال قبل از وقوع انقلاب اسلامی - سه چهارم جمعیت (۷۵ درصد) ترجیح می‌داده‌اند همسر «باحجاب» داشته باشند و ۷ درصد نیز تمایل به داشتن زن «بی‌حجاب» داشته‌اند. اهمیت این داده از آن جهت است که نشان می‌دهد ارزش‌ها و نگرش‌های وارد شده به ساختار اجتماعی و فرهنگی بعد از انقلاب اسلامی چگونه بوده است. حاکمیت سیاسی انقلابی و مبتنی بر اجرای قوانین اسلامی در حوزه حجاب در شرایطی آغاز شده است که حداقل ۲۵ درصد جمعیت تمایل آشکاری به داشتن همسر باحجاب نداشته‌اند. با توجه به تغییرات فرهنگی به صورت کند و زمانمند، در آغاز انقلاب این میزان به

سرعت الگوی اسلامی پوشش را نپذیرفته‌اند. به این ترتیب، تحولات صورت گرفته را نباید با این فرض که حاکمیت انقلابی - اسلامی با پذیرش ۱۰۰ درصدی الگوی پوشش اسلامی شروع شده و به وضع جاری رسیده است تحلیل کرد.

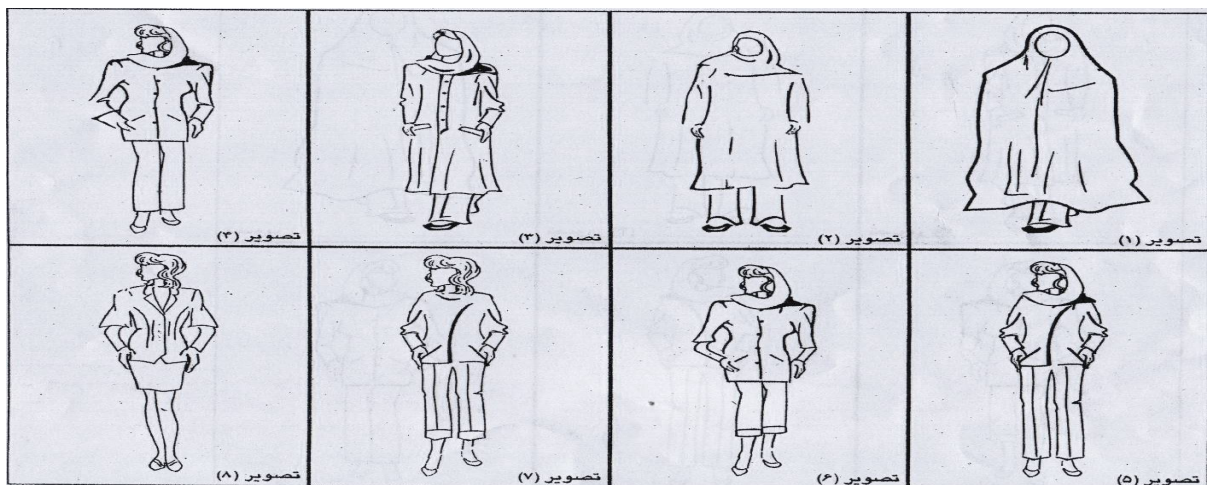
۱. نظرسنجی وضعیت حجاب و عفاف

مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران در برهه‌های مختلفی از جمله سال‌های ۸۵، ۸۶ و ۸۹ اقدام به نظرسنجی از مردم درباره پوشش و حجاب نموده است. این مرکز نظرسنجی در اردیبهشت ماه ۱۳۹۳ نیز از ساکنان شهر تهران در این خصوص نظرسنجی کرده و در آن از ۱۱۶۷ نفر از افراد بالای ۱۸ سال تهران ۴ سوال عمده پرسیده شده است:

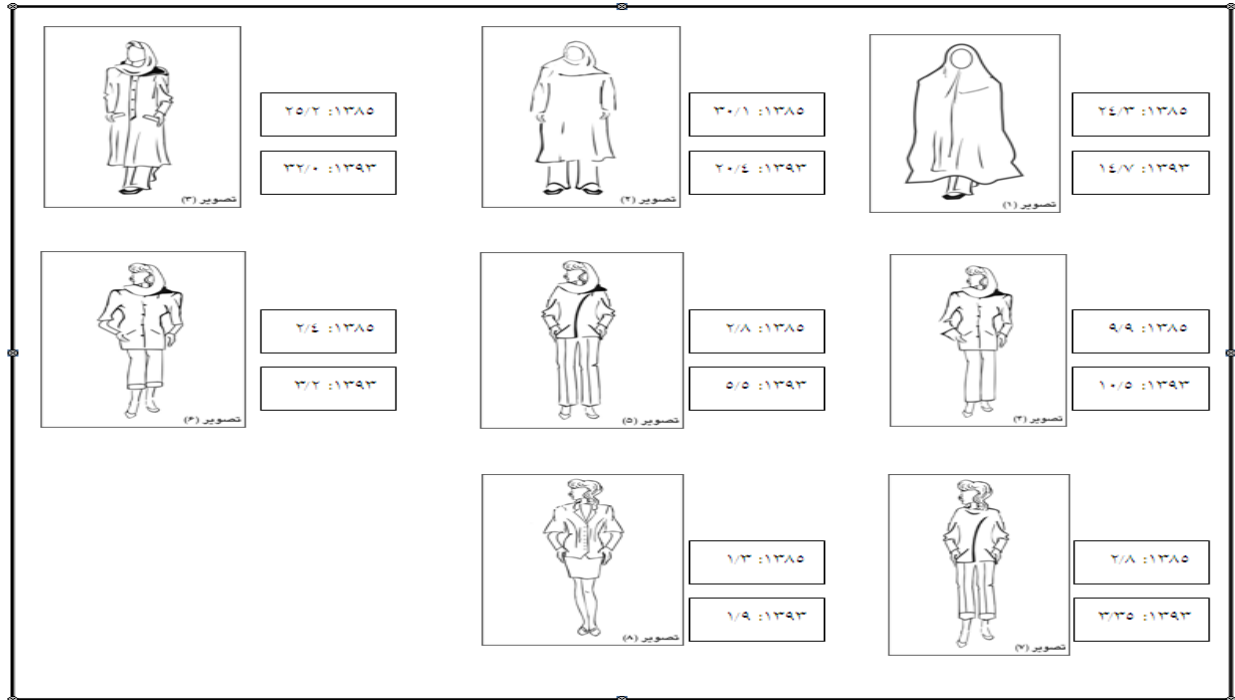
- به چه نوع پوششی در حال حاضر تمایل دارید؟
  - وضعیت فعلی حجاب در جامعه را چگونه می‌دانید؟
  - چه سیاستی را در قبال حجاب ترجیح می‌دهید؟
  - چه تفاوتی میان گروه‌های مختلف اجتماعی درباره مسأله حجاب وجود دارد؟
- نظرسنجی در معابر و میدانی مناطق ۲۲ گانه صورت گرفته، میانگین سن پاسخ‌دهندگان ۳۸.۴ سال و تحصیلات بیشتر آنان دیپلم یا دبیرستان (۳۱ درصد) و کارشناسی (۲۵.۷) بوده است.

۱-۱. پوشش مورد پسند پاسخگویان برای جامعه

تصویر ذیل، در اولین پرسش به پاسخگویان نشان داده و از آن‌ها خواسته شده پوشش مطلوب بانوان را انتخاب کنند

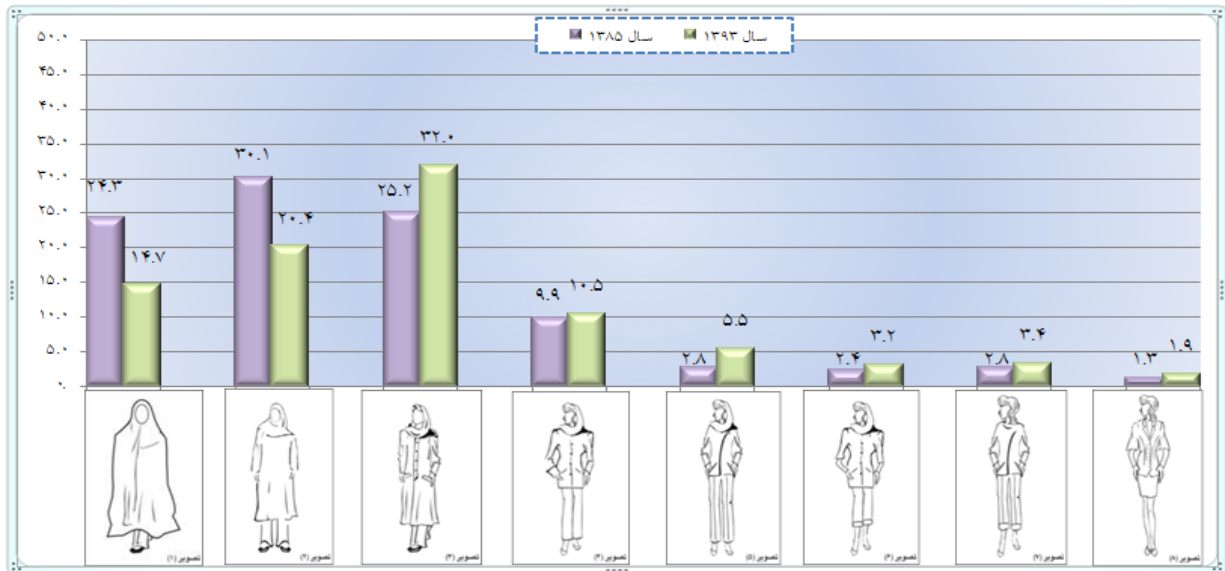

بیشتر پاسخگویان تصویر شماره ۳ را به عنوان حجاب موردپسند خود معرفی کرده‌اند. تصویر زیر نتایج سوال اخیر و مقایسه آن با نتایج همین پرسش در سال ۸۵ را نشان می‌دهد:

همانطور که مشاهده می‌شود تصویر شماره یک در سال ۱۳۹۳ توسط ۱۴/۷ درصد افراد انتخاب شده و نسبت به سال ۱۳۸۵ افت کامل داشته است. تصویر شماره ۲ که مانتو و مقنعه است در سال ۱۳۸۵ توسط ۳۰/۱ افراد انتخاب شده در سال ۱۳۹۳ فقط ۲۰/۴ درصد آن‌را برگزیده‌اند که نشان از کاهش مطلوبیت این الگوی پوشش دارد. تصویر شماره ۳، الگوی مانتو بلند و شلوار بلند با شال است که ۲۵/۲ درصد در سال ۱۳۸۵ و ۳۲ درصد در سال ۱۳۹۳ آن‌را انتخاب کرده‌اند و مطلوبیت آن افزایش یافته است. چنانچه تصاویر شماره ۱ و ۲ به عنوان الگوهای مطلوب پذیرفته شوند، در مجموع ۳۵.۱ درصد پاسخگویان الگوی مطلوب رسمی را ترجیح داده‌اند.

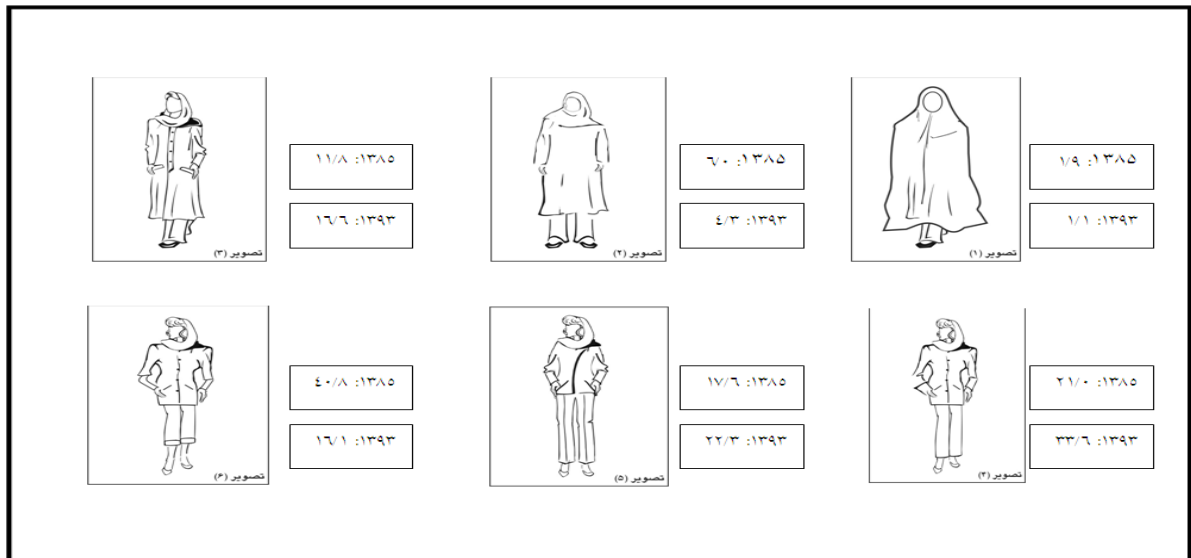
مقایسه نتایج ۱۳۹۳ با نتایج نظرسنجی سال ۱۳۸۵ نشان می‌دهد میزان تمایل مردم تهران به الگوهای مطلوب رسمی، از ۵۴.۴ درصد در سال ۸۵ به ۳۵.۱ درصد در سال ۹۳ تقلیل یافته است. قابل توجه این که تمایل جامعه از پوشش شماره ۱ و ۲ به پوشش شماره ۳ سوق پیدا کرده است.

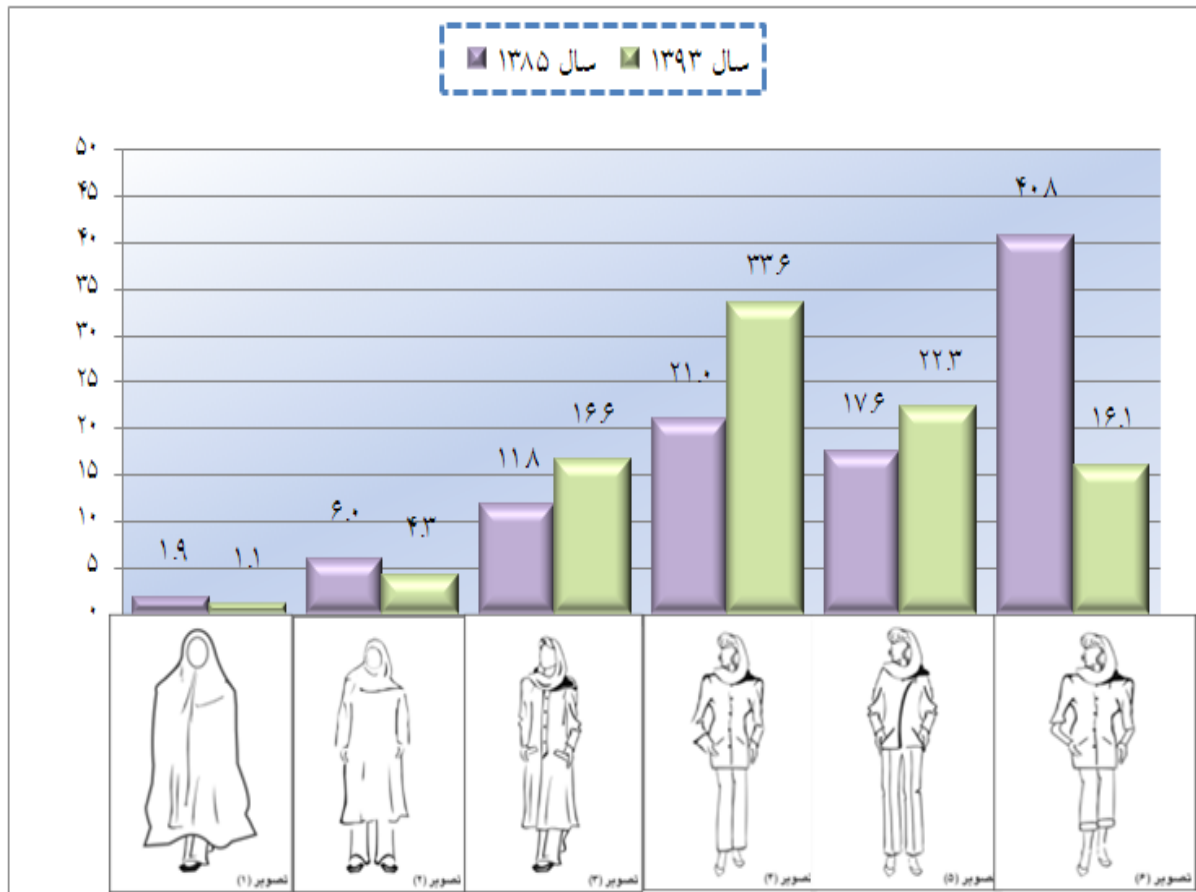

نمایش الگوی مطلوبیت‌ها روی نقشه شهر تهران نشان می‌دهد پوشش مطلوب رسمی، طرفداران بیشتری در جنوب شهر تهران دارد، در حالی که الگوهای تصاویر ۱ و ۲ در مناطق ۱، ۲ و ۳ تهرنا کمترین مطلوبیت را دارند.

۲-۱. پوشش رایج بانوان در جامعه

در سوال دیگری از پاسخگویان پرسیده شد «در حال حاضر الگوی رایج پوشش در جامعه ما نزدیک به کدام یک از تصاویر زیر است؟»

در سال ۱۳۸۵ فقط ۱/۹ درصد مردم معتقد بودند چادر رایج است و در سال ۱۳۹۳ این رقم به ۱/۱ درصد کاهش یافته است. میزان باور به رواج الگوی پوشش تصویر شماره ۲ از ۶ درصد در سال ۱۳۸۵ به ۴/۳ درصد در سال ۱۳۹۳ تقلیل پیدا کرده است. باور به رواج الگوی پوشش تصویر شماره ۳ از ۱۱/۸ به ۱۶/۶ افزایش یافته؛ و باور به رواج تصویر شماره ۴ از ۲۱ درصد به ۳۳/۶ درصد رسیده است. تصویر شماره ۵ از نظر ۱۷/۶ پاسخ‌گویان سال ۱۳۸۵ الگوی رایج بوده و در سال ۱۳۹۳ از نظر ۲۲/۳ الگوی رایج پوشش است. تصویر شماره ۶ هم که شلوار کوتاه و مانتو آستین کوتاه است با کاهشی جدی از ۴۰/۸ درصد در سال ۱۳۸۵ به ۱۶.۱ درصد در سال ۹۳ رسیده است. به این ترتیب، به باور پاسخ‌گویان، رایج‌ترین الگوهای پوشش تصاویر ۳ تا ۵ هستند و الگوی شماره ۴ (شال، مانتو کوتاه و شلوار بلند) از نظر پاسخ‌گویان بیشترین رواج را دارد.

۱-۳. قدرت سیاسی و حجاب

نگاه‌ها درباره نحوه مواجهه دولت با مساله بدحجابی نیز به نظر می‌رسد در طی دهه گذشته تغییر یافته است. جدول شماره ۱ نگرش پاسخ‌گویان در سال‌های مختلف به بایسته شیوه مواجهه با حجاب را نشان می‌دهد. همانطور که مشاهده می‌شود نزدیک به نیمی از پاسخ‌دهندگان در سال ۱۳۹۳ معتقدند حجاب مسأله‌ای شخصی است و دولت نباید در آن دخالت کند. این میزان در سال ۸۵ برابر ۳۴/۸ درصد بوده که نشان می‌دهد تعداد افرادی که معتقدند دولت نباید در بحث حجاب دخالتی کند در این مدت افزایش ۱۵ درصدی داشته است. در مقابل، حدود ۴۰ درصد پاسخگویان معتقدند باید با بدحجابی برخورد شود که این میزان در سال ۸۵ برابر با ۵۵/۵ بوده است یعنی از تعداد معتقدین به دخالت دولت در این مدت ۱۵ درصد کاسته شده است.

جدول شماره ۱. تحول روند نگرش به رابطه دولت و حجاب

۱۳۹۳	۱۳۸۹	۱۳۸۶	۱۳۸۵	
۴۹/۲	۵۳/۷	۲۵/۵	۳۴/۷	نوع پوشش و حجاب مسأله‌ای شخصی است و دولت نباید در آن دخالت کند
۳۹/۹	۴۴	۶۴/۳	۵۵/۵	باید با افراد بدحجاب برخورد شود
۵/۹	۰/۲	۰/۹	۲/۹	سایر
۵/۱	۳/۰	۲/۱	۷/۰	بی‌پاسخ

تحقیقی نیز در سال در سال ۸۲ انجام شده که نوع نگاه مردم به حجاب را منعکس می‌کند:

جدول شماره ۲. نگرش به ماهیت حجاب (سال ۱۳۸۲)

درصد	به نظر شما کدامیک از عبارات زیر درست‌تر است؟	
۴۶/۳	حجاب حکم مسلم دینی است که در جامعه اسلامی، مسلمان و غیرمسلمان در اماکن عمومی باید آن را رعایت کنند.	امری مذهبی
۱۲/۶	حجاب حکم مسلم دین است و فقط مسلمان ملزم به اجرای آن هستند.	
۳۸/۸	حجاب یک توصیه اخلاقی دینی است که اجرای آن باید اختیاری باشد.	امری فردی
۱/۵	حجاب سنتی است مربوط به جوامع گذشته که ربطی به اصل دین ندارد.	مانع پیشرفت
۰/۷	حجاب سنتی است که مانع پیشرفت زنان می‌شود.	

جدول شماره ۲ نشان می‌دهد ۵۸/۹ درصد مردم ایران در سال ۱۳۸۲ حجاب را امری مذهبی که اجرای آن الزامی است تلقی می‌کرده‌اند. به عبارتی در سال ۱۳۸۲ نیز ۴۱/۱ درصد مردم موافق اجباری شدن حجاب نبوده‌اند. اگر

براساس مقایسه تحولات در الگوهای حجاب مطلوب و رایج مشخص شده براساس نظرسنجی‌های ایسپا در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۳، در بخش نگرش‌ها نیز استنتاجی صورت گیرد، و هم‌چنین به نتایج مندرج در جدول شماره ۱ نظر داشته باشیم، می‌توان نتیجه گرفت که در سال ۱۳۹۳، درصدی بیش از ۴۱/۱ درصد حجاب را امری فردی دانسته و رعایت آن را الزامی نمی‌دانند. این میزان حدود ۵۰ درصد جامعه ایران است. مطالبه اجرای الگوهای مطلوب و رسمی پوشش زنان در جامعه‌ای که حداقل ۴۱ تا ۵۰ درصد آن حجاب را امری فردی و اختیاری می‌داند بسیار دشوار است.

۲. نتایج پژوهش‌های شورای فرهنگ عمومی

شورای فرهنگ عمومی نیز پژوهش‌های متعدد پیمایشی برای ارزیابی وضعیت حجاب در جامعه انجام داده است. این پژوهش‌ها در ۱۳ موج در سالیان گذشته انجام شده‌اند و برخی از نتایج آن‌ها به اعتقاد مجری این تحقیقات به شرح زیر است:

✓ بر مبنای تعریف شرعی پوشش، در ۱۳ موج، با نمونه ۴۰۰۰ نفری، وضعیت پوشش در سطح شهر تهران اندازه گرفته شده است. آخرین موج مربوط به تابستان سال ۱۳۹۲ است. سنجش مذکور هم در سطح ملی (شهرستان‌ها و روستاها) و هم در مراکز استان‌ها انجام شده است. تقریباً بهترین وضعیت پوششی و آرایشی در دولت نهم در سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۸۸ بوده است. بعد از آن وضعیت پوششی و آرایشی از سال ۸۸ روند نزولی یافته است.

✓ رعایت حدود شرعی پوشش تا سال ۱۳۹۲ نسبت به سال ۱۳۸۶ که اولین سنجش انجام شده است، ۱۰ درصد افت کرده است، و ۱۰ درصد هم از میزان چادری‌ها کاسته شده است.

✓ متولیان انجام این پژوهش‌ها در دولت دهم معتقدند احتمالاً در طول ۱۰ ماه آغازین دولت یازدهم، میزان افت رعایت حدود شرعی، بیش از دو دولت نهم و دهم است.

شبهات‌هایی میان نتایج پژوهش‌های صورت گرفته توسط مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران و شورای فرهنگ عمومی وجود دارد. از جمله این که هر دو پژوهش نشان می‌دهند کاهش الگوهای رسمی چادر و مانتو-مقنعه رخ داده است. میزان کاهش نیز بین ۱۰ تا ۲۰ درصد است. نکته اختلافی مهم، اظهار نظر مسئولان شورای فرهنگ عمومی در دولت دهم است که اعتقاد دارند میزان کاهش در رواج الگوهای رسمی در کل دولت‌های نهم و دهم به اندازه میزان کاهش رواج الگوهای مطلوب و رسمی در ۱۰ ماه حاکمیت دولت یازدهم است.

این مدعا با نقدهای زیادی در بین متخصصان حاضر در نشست مواجه شده است. برخی از نقدهای وارد شده در برابر این ادعا به شرح زیر است:

✓ ربط دادن تحولات حجاب به دولت‌ها معنادار نیست. تحولات اجتماعی و فرهنگی نظیر الگوهای پوشش تابع تغییرات عمیق‌تری هستند. برای مثال آیا رابطه حجاب و اشتغال معنادارتر نیست؟ حداقل جوان شاغل در محیط‌های کاری نمی‌تواند خارج از پروتکل‌های رسمی عمل کند. بنابراین اشتغال تأثیر مهمی روی حجاب دارد. بنابراین افزایش بیکاری در دولت‌های نهم و دهم بیشتر روی تغییر الگوهای حجاب تأثیر داشته است.

✓ باید متغیرهایی را در تحلیل وارد کرد که بتوانیم فراتر از دولت‌ها و امر سیاسی عمل کنیم.

✓ ارتباط حجاب با تغییر دولت‌ها خیلی معنادار نیست. ... کودکان ما در جامعه‌ای جامعه‌پذیر می‌شوند که مردان آرایش و لباس خارج از عرف دارند (ابرو برداشتن، و ...).

نکته محوری در همه این گونه‌ها، ربط دادن تغییر دولت با تغییرات اجتماعی و فرهنگی نظیر حجاب، و نسبت دادن سرعت تغییر بسیار بالا (تغییری به اندازه تغییرات ۸ ساله در دولت‌های نهم و دهم، در طول ۱۰ ما حاکمیت دولت یازدهم) به مسببی سیاسی نظیر تغییر دولت است. منتقدان بر این باورند که تغییرات اجتماعی نظیر الگوهای پوشش با متغیرهای بسیار پیچیده‌تری مرتبط‌اند و با نرخ تغییر بسیار کندتری تغییر می‌کنند.

۳. چالش‌های سیاست‌گذاری حجاب و عفاف

اجرای شدن سیاست‌های مصوب در خصوص حجاب و عفاف، با چالش‌هایی روبه‌روست. حاضرین در نشست، شماری از چالش‌ها را برشمرده‌اند.

۳-۱- عدم اجماع در خصوص حجاب

برخی بر این باورند که تأمل در مواضع مسئولین کشور در خصوص حجاب حکایت از آن دارد که میان آن‌ها در خصوص حجاب، حدود و ثغور آن اجماع نظری وجود ندارد. به علاوه قانون هم از شفافیت لازم برخوردار نیست.

✓ اختلاف دیدگاه‌های بین علما، مدیران، و کارشناسان و صاحب‌نظران زیاد است. حدود حجاب، علل بدحجابی، و... محل مناقشه‌اند. راهکارها هم محل مناقشه‌اند. این اختلافات در عمل تأثیر منفی روی اجرا داشته‌اند.

✓ تحلیل‌گفتمان حجاب در دوره‌های مختلف نشان می‌دهد که کشور تعریف روشنی از حجاب ندارد و همین امر سبب سردرگمی شده است.

۳-۲- اختلاف در تشخیص علت مسأله

گفته می‌شود از آنجا که تعریف روشن و واحدی از حجاب وجود ندارد، ریشه مشکل به درستی شناخته نشده است. برخی مسأله بدحجابی و عدم موفقیت در مرتفع ساختن آن را ناشی از مسائل نرم‌افزاری و برخی دیگر آن را در نتیجه مسائل سخت‌افزاری می‌دانند.

✓ مشکل نرم‌افزاری نداریم. بررسی و مطالعه به اندازه کافی انجام شده و دستورالعمل‌ها نوشته شده است. مشکل ما عقب‌ماندگی در اجراست.

✓ اتفاقاً مسأله خیلی نرم‌افزاری و گفتمانی است. کشور دچار ابهام در گفتمان حجاب، و شناسایی وجوه مسأله بدحجابی است. مسأله اصلاً سیاه و سفید نیست و با دو طیف باحجاب و بدحجاب، که هر یک انگاره‌ها و انگیزه‌های ثابت و مشخصی دارند مواجه نیستیم. معنای انواع الگوهای حجاب هم مشخص برای عاملین به هر الگو مشخص نیست. ... بنابراین مسأله فقط این نیست که ما مسأله را به خوبی می‌شناسیم، و راهبرد مشخصی هم برای مواجهه با آن داریم. نه مسأله را خوب می‌شناسیم، نه راهبردهای نظری مشخص و صورتبندی شده‌ای برای تبیین آن به عنوان مسأله اجتماعی داریم، و بنابراین راهبردهای اجرایی تدوین شده هم عبارات کلی‌ای هستند که مبنای شناختی درستی ندارند. بعلاوه بخشی از شکل نگرفتن عزم برای اجرای راهبردها در عمل را باید در نقصان فرایند طی شده تا صورتبندی راهبردها یافت.

۳-۳- چالش‌های اتخاذ رویکرد مناسب

علی‌رغم گذشت بیش از سه دهه از انقلاب اسلامی، هنوز رویکرد مناسب برای ترویج حجاب صورتبندی نشده است. بیان این سخن از سوی حاضرین در نشست، به این معناست که قانون موجود و تدوین شده در سال ۱۳۸۴ نیز مشمول همین وصف است. برخی معتقدند تنها راه مقابله با بی‌حجابی اقدامات انتظامی است. در حالی که برخی دیگر با اشاره به عدم کارایی روش‌های مذکور از جمله گشت ارشاد، و نتیجه معکوسی که در دهه اخیر به دنبال داشته است، دولت را به روش‌های فرهنگی و استفاده از زبان مهربانانه سوق می‌دهند.

✓ فرهنگ یکباره تغییر نمی‌کند و تلقی از فرهنگ در دستگاه‌های اجرایی نادرست است. ... از موضعی آمرانه تصور می‌کنیم که گفتن و تأثیرگذاری با هم است.

✓ جوانان را به شیوه‌های نادرست استفاده از حجاب و پوشش هدایت می‌کنیم.

✓ برخوردهای سلبی اثرات ناخوشایند و معکوس داشته است. بعد از برخورد گشت ارشاد با جوانان، خانواده‌ها در کنار جوانان قرار گرفته‌اند؛ خانواده به همدلی با جوانان روی آورده است و از جوانش در برابر رفتار بدی که با جوانان شده است، دفاع می‌کند.

✓ ۳۵ سال است که هر خرداد یاد حجاب می‌افتیم. تا چه وقت می‌توان با نیروی نظامی و انتظامی با مسأله برخورد کرد؟ ... عمده فعالیت‌ها باید در حوزه ایجابی و ترویجی باشد.

✓ ادبیات ما، ادبیات حاکمانه است و مردم‌مدار نیست. یعنی دائم حکم صادر می‌کنیم که مردم این‌گونه بشوند. مردم این‌گونه بپوشند. مردم این‌گونه رفتار نکنند. اولین ایراد ما در بحث عفاف و حجاب همین مسأله است. اولین ایراد ما در بحث عفاف و حجاب همین مسأله است. ... باید تجدیدنظری درباره مسیرهای گذشته انجام شود، قطعاً مسیرهای گذشته پاسخ نخواهد داد.

همه این عبارات نشان می‌دهد اکثریت افراد حاضر در نشست نگاهی انتقادی به سیاست‌های گذشته دارند. بخش مهمی از این انتقادات برآمده از این واقعیت دانسته شده که سیاستگذاری‌ها بدون توجه به تحولات بوجود آمده در وضعیت نگرش‌های جامعه صورت گرفته‌اند.

✓ همه آنچه تحت عنوان حجاب در حال بررسی است، در منظومه‌ای تحت عنوان سبک زندگی قابل بررسی است. در بین جوانان حجاب به پدیده چندمعنایی تبدیل شده است. معانی متفاوتی از حجاب دارند. جوانان بسته به جایی که می‌روند، حجاب را انتخاب می‌کنند. پوشش بسته به کارکرد آن انتخاب می‌شود.

✓ نوعی از عرفی‌شدن در شکلی خاص در حال شکل‌گیری است. ... تلفیق مسجد و ماهواره برای کنشگر امروز امکان‌پذیر است. ولی برای سیاستگذار ما قابل فهم نیست.

✓ حجاب برای همه به یک پدیده اخلاقی تبدیل شده است. هر کسی خود را با کسان دیگری از خودش بدتر است مقایسه می‌کند.

این عبارات بر این دلالت دارند که معنای حجاب و نگرش جامعه به آن عوض شده است. عبارت زیر به زبانی دیگر بخشی از این تغییر معنایی را نشان می‌دهد:

✓ وقتی جامعه چیزی را به عنوان منکر می‌پذیرد، مواجهه با آن کار ساده‌ای است. اما وقتی منکری به صورت معروف پذیرفته شد، برخورد انتظامی دیگر امکان‌پذیر نیست. پوشش اسلامی باید به معروف تبدیل شود. حدود ۵۰ درصد جامعه پوشش اسلامی را به عنوان معروف به رسمیت نمی‌شناسد.

کنار هم قرار دادن عبارت فوق با عبارت «تلفیق مسجد و ماهواره برای کنشگر امروز امکان‌پذیر است» دال بر شکل‌گیری نوعی سیاست زندگی است. «سیاست زندگی» پدیده‌ای بسیار عمیق و منطقی است که بر اساس آن، جامعه چرایی نوع خاصی از مواجهه دولت یا حاکمیت با آن را درک نکرده و اساساً مواجهه با آن را به رسمیت نمی‌شناسد. برخی نظیر یکی از کارشناسان حاضر در نشست در چنین فضایی احساس می‌کنند «مردم دارند قدرت و سیاست را

دور می‌زنند.» اما شاید مردم اصلاً در پی مقابله یا دور زدن قدرت و سیاست نیستند، بلکه سیاست زندگی آن‌ها در قالب سبک زندگی‌های مختلف، رویه‌ای را مشروع جلوه می‌دهد. به این ترتیب، تعریف برخی مقولات نیز دستخوش تغییر می‌شود:

✓ این که برخی می‌گویند غیرت از بین رفته و دینداری زوال یافته است، با یافته‌های تحقیقات سازگار نیست. در واقع تعریف دینداری و غیرت تغییر کرده است.

اتخاذ رویکردی مناسب برای مواجهه با مسأله بدحجابی در چنین فضایی بسیار دشوار است. رویکردهایی که در گذشته اتخاذ شده‌اند و بارزترین آن‌ها قانون راهکارهای اجرایی گسترش فرهنگ عفاف و حجاب است، هدف انتقادات قرار دارند و حداقل اجماع آن است که دستگاه‌های ذیربط از اجرای آن به‌طور کامل سر باز زده‌اند. کارشناسانی هم که از موضع اتخاذ رویکردهای غیرخشن، و پیدایش تغییرات اجتماعی گسترده سخن می‌گویند، صورتبندی عملی مشخصی برای راهکارهای پیشنهاد ارائه نمی‌کنند.

۴. بی‌توجهی به صنعت مد و لباس ایرانی

صنعت مد و لباس بخشی از واقعیت مقوله حجاب است. کارشناسانی مرتبط با این صنعت نیز در نشست حضور داشته‌اند و ضعف این صنعت در ارائه الگوهای مناسب پوشش را یادآور شده‌اند.

✓ لباس هم نیاز اجتماعی فرد است و باید قدرت انتخاب مردم کشور در موضوع لباس بالا برود. پس صنعت مد لباس به عنوان متنوع‌کننده انتخاب‌های افراد ضروری است.

✓ مسئولین شعارپیشه و مدیران میانی، عاملان رکود کارخانجات نساجی و قبضه شدن بازارهای ایران توسط چینی‌ها و ترک‌ها هستند. ... فقدان دانش و برنامه راهبردی، مسبب حذف تدریجی ایران از بازارهای جهانی شده است. ... طراحان مد و لباس هم به جای تشویق شدن، سد و مانع دیده‌اند.

✓ بسیاری از مردم دنبال لباس مناسب بوده‌اند، ولی لباس مناسب هم کم است و مکان‌های عرضه اندک است. ... ما می‌توانستیم در این ۳۵ سال بزرگ‌ترین صادرکننده لباس اسلامی باشیم. اینها که ایراد می‌گیرند، در ۳۵ سال گذشته چه کرده‌اند؟ ... نتیجه این که ارزان‌ترین لباس‌ها نامناسب‌ترین لباس‌هاست. لباس‌های مناسب و پوشیده گران قیمت هستند.

این عبارات حکایت از ضعف ساختاری صنعت نساجی، مد و لباس دارند که سبب می‌شود بازار لباس ایران در اختیار شرکت‌های خارجی قرار گیرد و شکل دادن به الگوهای پوشش نیز به شدت از آن‌ها تأثیر بپذیرد. در ضمن، ممنوعیت‌های فاقد محمل‌های قانونی در این حوزه اعمال می‌شود که نتیجه نهایی آن‌ها ناکارآمدی صنعت مد و لباس

است. ناکارآمدی‌ای که سبب می‌شود در نهایت برخی هنجارگذاری‌ها مردم را از پوشیدن برخی الگوها باز می‌دارند اما جایگزینی نیز ارائه نمی‌کنند.

✓ مقام معظم رهبری فرموده‌اند که مد را دوست دارند ولی مدی که از دل کشور ایران تولید شده باشد. ... اما کتابها و منابع طراحی مد و لباس اسلامی و ایرانی، در ایران منتشر نمی‌شوند. محدودیت غیررسمی علیه کتب و مجلات مد و لباس وجود دارد در حالی که تأیید شرعی دارند.

✓ آقای منتظرالمهدی کاش بودند، سرهنگ زاهدیان و رئیس پلیس امنیت اخلاقی و سایر دوستان بفرمایند ممنوعیت رنگ در جامعه مبتنی بر احکام شرعی چگونه است؟ ... نمایش زنده مد و لباس، با استفتا از مقام معظم رهبری شروع شده است. خیلی از محدودیت‌ها، خودساخته است و محدودیت شرعی نداریم.

این عبارات نشان می‌دهند علی‌رغم آن که تحولاتی رخ داده و برای مثال «ژورنال منتشر کردن در کشور تابو بود ولی امروز این کار امکان‌پذیر شده است» اما کماکان صنعت مد و لباس کماکان با محدودیت‌هایی که شرعی جلوه داده می‌شوند مواجه است و از سلیقه‌ورزی‌های مجریان در دستگاه‌های مختلف رنج می‌برد. اما این همه مسأله نیست و این صنعت فاقد عقلانیت و هماهنگی در طراحی و برنامه‌ریزی صنعتی هم هست.

✓ عدم انسجام صنعت پارچه، لباس و سیاست‌گذاری بلای وضعیت حجاب و عفاف در کشور است، ... هیچ ارتباط منطقی بین صنعت نساجی و تولیدکننده لباس وجود ندارد. خبر تأسف بار این که تولیدکننده پارچه از نیاز تولیدکننده لباس خبر ندارد، تولیدکننده لباس هم از ظرفیت تولید پارچه بی‌خبر است.

ادعا می‌شود که در صورت حمایت شدن از صنعت مد و لباس ایران، این صنعت قابلیت رقابت دارد و می‌تواند به نیرویی تأثیرگذار در بازار لباس و تشویق به استفاده از الگوهای مناسب باشد.

✓ در جشنواره مد و لباس دوم فجر که در محل مصلی نمونه‌های اسلامی تقدیم مردم شد بالغ بر ۲۰ میلیارد تومان لباس عرضه شد و در پایان سال ۹۲ نزدیک به ۲۵ میلیارد تومان در تالار وحدت، فروش لباس منطبق با اصول اسلامی-ایرانی صورت گرفت.

بدون مواجهه‌ای درست با صنعت مد و لباس، و عرضه کردن لباس مناسب که هم زیبا باشد و هم ملاحظات شرعی در آن رعایت شده باشد، اصلاحی صورت نخواهد گرفت و روند فعلی ادامه می‌یابد:

✓ نظام تا به حال حرف خودش را زده، مردم هم کار خودشان را کرده‌ان. ۳۵ سال به مردم گفته شده چه بپوشند، اما گفته نشده چه بپوشند. ... نباید چیزی به اسم پوشش رسمی حاکمیت داشته باشیم. حداقل واژه «پوشش مطلوب» از «پوشش رسمی» به مراتب بهتر است. مردم به شدت به این مسئله واکنش نشان می‌دهند.

بی‌برنامگی ادعا شده در خصوص صنعت مد و لباس، و فقدان ارتباط میان این دو صنعت و نساجی کشور، در شرایطی است که:

- ✓ حجاب تحت تأثیر بیشترین حجمه‌های خارجی و داخلی است.
- ✓ کشور رسماً در معرض حجمه ۳۰۰ شبکه رسمی مد و آرایش در دنیاست. ... این یعنی تلاش گسترده و کارشناسی شده دشمن و بی‌برنامگی ما.

۵. ناهماهنگی و پاسخ‌گو نبودن دستگاه‌های مسئول

گفته می‌شود که بخشی از مشکلات موجود در حوزه حجاب محصول ناهماهنگی دستگاه‌هایی است که در این زمینه مسئولیت دارند.

- ✓ برنامه مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی مستلزم همکاری ۲۶ دستگاه در ۳۱۰ مصوبه است. دستگاه‌ها با یکدیگر هماهنگ نیستند. بویژه دستگاه‌های فرهنگی هر کدام دستورالعمل‌های خود را دارند.
  - ✓ قریب به اتفاق ۲۰ دستگاهی که در مقوله عفاف و حجاب مسئولیت دارند تخلف از قانون داشته‌اند.
  - ✓ آنچه در قانون بر وزارت بازرگانی تکلیف شده اجرایی نشده است.
- بیان این که دستگاه‌ها تخلف از قانون داشته‌اند می‌تواند آسیب‌شناسی سطحی به حساب آید، اما مهم‌ترین بخش آن است که چرا دستگاه‌ها چنین کرده‌اند. برخی بر جدی نبودن مسئولان تأکید کرده‌اند که در اصل بیان دیگری از پاییند بودن دستگاه‌ها به وظایف است. تنها دلیلی که به‌طور مشخص در این نشست به آن اشاره شده، مشکلات مالی است.
- ✓ برای طرح سلامت بودجه خوبی در نظر گرفته شده است، ولی این بودجه‌ها برای بخش فرهنگ در نظر گرفته نمی‌شود. ... «طرح پرنیا» در دانشگاه‌ها به دلیل محدودیت مالی اجرا نشد. ... در این عرصه دستورالعمل شورای عالی انقلاب فرهنگی وجود دارد که ضمانت اجرایی ندارد. بار مالی این مصوبه نیز قابل توجه است، اما بار مالی مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی در جایی دیده نمی‌شود، و بار مالی قانون راهکارهای اجرایی ارتقای مصوبه حجاب و عفاف هم دیده نشده است.

- ✓ آقای احمدی‌نژاد سال ۱۳۸۶ مبلغ ۳ میلیارد تومان به این کار اختصاص دادند، ولی این مقدار نیز به وزارت کشور برگردانده شد.

به نظر می‌رسد ابهام‌هایی که در سطح شناخت و توصیف حجاب، آسیب‌شناسی پدیده بدحجابی، شناخت معنای حجاب برای مردم، و در نهایت سیاست‌گذاری حجاب وجود دارد، به عرصه شناخت چرایی پاسخ‌گو نبودن و

مسئولیت‌ناپذیری دستگاه‌ها در این زمینه نیز تسری یافته است. برخی از مدعوین نشست مستقیماً در دستگاه‌های مسئول مشغول به کار هستند، اما گزاره‌های دقیق و منسجمی درباره چرایی اجرا نشدن مصوبات ارائه نکرده‌اند.

۶. پیشنهادات

متخصصان حاضر در نشست پیشنهاداتی را نیز ارائه کرده‌اند. اهم موارد پیشنهاد شده به شرح زیر است:

- ✓ موضوع حجاب نیازمند اجماع نظر متولیان است. با افراد مختلف باید به شیوه‌های مختلف مواجه شد. زبان مهربان و لطف‌آمیز، می‌تواند مؤثر باشد.
- ✓ هر مقدار باورهای دینی و اعتقادات مردم مستحکم‌تر باشد، به حجاب و پرهیز از ناهنجاری بیشتر توجه می‌کنند.
- ✓ مقوله لباس ملی در برنامه‌ها لحاظ شود.
- ✓ نقش خانواده‌ها تقویت و نقش دولت در مقوله حجاب کمتر شود.
- ✓ کارهای خوبی نظیر آنچه در بنیاد ملی مد و لباس صورت گرفته استمرار یابد.
- ✓ مثل مسلمانان اقلیت در کشورهای اروپایی باید عمل شود. یعنی علی‌رغم این که همه گزینه‌ها را پیش رو دارند ولی خودشان راه اسلامی را انتخاب می‌کنند.
- ✓ جنسیتی کردن مسأله حجاب و زنانه کردن آن از آسیب‌های مطالعات پوشش است. حجاب فقط بحثی زنانه نیست و مردان نیز در این مسأله باید مد نظر باشند.
- ✓ تجربه زیسته کنشگران را در سیاست‌گذاری لحاظ کنند و فقط ذهنیت سیاست‌گذاران دخیل نباشند. ذهنیات سیاست‌گذاران با یافته‌های تحقیقات دانشگاهی هم‌خوانی ندارد. سیاست‌گذاری با چنین وضعیتی، اثر بوم‌رنگی ایجاد کرده و اثر معکوس دارد.
- ✓ تصمیم‌گیری در حوزه‌های مسائلی که به زنان مربوط است، توسط خود ایشان انجام شود، چرا در امور زنان، نگاه زنانه و مادرانه، تصمیم‌گیر نباشد؟
- ✓ بررسی آسیب‌شناسانه در خصوص مسئولیت‌های دستگاه‌ها صورت گیرد و مشخص شود آیا دستگاه‌ها کار خود را درست انجام داده‌اند؟

۷. جمع‌بندی

مباحث ارائه شده در این نشست تخصصی را که اولین مورد از مجموعه نشست‌های مرکز بررسی‌های استراتژیک در خصوص مقوله حجاب و سیاست‌گذاری حجاب است، می‌توان در چند گزاره مشخص جمع‌بندی کرد.

۱. هنوز الگوی مشخصی از تحقیقات برای شاخص‌سازی وضعیت حجاب در قالب کمیت‌هایی که حداکثر اجماع میان محققان و سیاست‌گذاران در خصوص آن‌ها وجود داشته باشد وجود ندارد. شناخت وضعیت پدیده‌های اجتماعی کشور نیازمند شاخص‌هایی است که در خصوص آن‌ها اجماعی وجود داشته باشد و سنجش دوره‌ای آن‌ها امکان رصد کردن تغییرات اجتماعی را فراهم آورد. در خصوص حجاب چنین شاخص‌هایی، و تحقیقات مناسب بر مبنای آن‌ها وجود ندارد.
۲. پژوهش‌های کیفی مناسبی نیز برای شناسایی ابعاد معنایی و عمیق حجاب به مثابه سبک زندگی و سیاست زندگی وجود ندارند، یا نتایج آن‌ها برای استفاده در سیاست‌گذاری‌ها جمع‌بندی و ارائه نشده است. به نظر می‌رسد شکاف عمیقی میان تحقیقات اجتماعی و فرهنگی، و سیاست‌گذاران، بخشی از علت‌های پیدایش وضع فعلی در سیاست‌گذاری حجاب است.
۳. تحقیقات اجتماعی در خصوص حجاب برای اهداف سیاسی - نظیر متهم کردن دولت یازدهم به تسریع علل بدحجابی - به کار گرفته می‌شوند و این کار بدون توجه به ماهیت ساختاری و تدریجی بودن تغییرات اجتماعی صورت می‌گیرد.
۴. میان کارشناسان و متخصصان حاضر در نشست بر سر این موضوع که روش‌های گذشته برای پیشبرد الگوهای مطلوب پوشش در کشور ناکام بوده‌اند، اجماع وجود دارد.
۵. کارشناسان در حالی از ناکارآمدی الگوهای پیشین سخن می‌گویند، که در خصوص الگوهای ایجابی جدید نیز از ارائه کلیات فراتر نمی‌روند. بیان عباراتی نظیر زبان مهربانانه یا روش‌های غیرخشن، به معنای حل مسأله سیاست‌گذاری در عرصه حجاب نیستند. این عبارات نیز راهبرد مشخصی را نشان نمی‌دهند.
۶. صنایع نساجی، مد و لباس به عنوان بخش‌هایی از مهم‌ترین عناصر مؤثر بر وضعیت پوشش، در شرایط نامناسبی به سر می‌برند. صنعت نساجی به شدت ضعیف شده و تحت تأثیر رقبای خارجی قرار گرفته است. صنعت مد با بحران مشروعیت روبه‌روست و علی‌رغم رفع شدن برخی موانع فقهی، کماکان درگیر نظرورزی‌های سلیقه‌ای است. صنعت لباس نیز متأثر از وضعیت نساجی و صنعت مد، و اقتصاد به شدت وابسته به واردات، قادر به تولید و ارائه لباس‌های مناسب با هزینه قابل قبول نیست.
۷. سیاست‌گذاری در خصوص حجاب در چنین فضایی که متغیرهای اقتصادی، اجتماعی، تاریخی، فرهنگی و سیاسی؛ و تغییرات در ادراکات و نگرش‌های ایرانیان لحاظ نمی‌شوند، ناکارآمدی‌های بسیاری دارد. این

ناکارآمدی‌ها به صورت تجربی مشخص شده‌اند، و حتی استفاده‌های سیاسی از آن‌ها نیز به عمل می‌آید، اما حداقل بر اساس نظرات بیان شده از سوی برخی مسئولین مرتبط در نشست تخصصی برگزار شده، راهبرد مشخص و شناخت‌های لازم برای سیاست‌گذاری مناسب مغفول است.